

B.F.SKINERNING OPERANT XULQ-ATVOR NAZARIYASI

¹Rahmatullayeva Mushtariy Parada qizi, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali o‘qituvchisi

²G‘ulomov Sherxon, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi

Annatsiya: Ushbu maqolada B.F.Skinerning radikal bixeviorizm nazariyasining ayrim xususiyatlari ifodalab berilgan.

Kalit so‘zlar: xulq-atvor, operant, bixeviorizm, qo‘llab-quvvatlash.

Operant xulq-atvor nazariyasi juda oddiy asosga tayanadi: mustahkamlashdan keyingi harakatlar kuchayadi va kelajakda yana sodir bo‘lish ehtimoli ko‘proq bo‘ladi. Agar siz sinfda kulgili voqeani aytib bersangiz va hamma kulib qo‘ysa, kelajakda bu voqeani yana aytib berishingiz mumkin. Operant konditsionerlik motivatsiya usuli sifatida kontsepsiya ta‘rifi o‘rganish nuqtai nazaridan iborada mustahkamlangan xatti-harakat ehtimolini oshiradigan ijobiy mustahkamlash. Vaziyatga kiritilishi yoki qo‘shilishi orqali xatti-harakat ehtimolini oshiradigan stimuldir.

B.F.Skinnerning ishi klassik nuqtai nazaridan kelib chiqqan bo‘lib, bu juda oddiy, chunki insonning murakkab xulq-atvorini to‘liq tushuntirish mumkin emas. Skinner inson xatti-harakatlarini tushunishning eng yaxshi usuli bu harakatning sabablari va uning oqibatlarini tekshirish deb hisoblagan. U ushbu yondashuvni "operatsion konditsionerlik" deb atadi. Operantni konditsionerlash operantlar bilan bog‘liq: atrofimizdagi atrof-muhitga ta‘sir ko‘rsatadigan qasddan qilingan harakatlar. Skinner ma‘lum operatsion xatti-harakatlarning paydo bo‘lishini ko‘p yoki kamroq ehtimolga olib keladigan jarayonlarni aniqlay boshladi. Skinnerning operatsion xulq-atvor nazariyasi Thorndayk (1905) asariga asoslangan. Edvard Torndayk "Ta‘sir qonuni" deb nomlanuvchi nazariyani taklif qilish uchun jumboq qutisi yordamida hayvonlarda o‘rganishni o‘rgangan.

Skinner operant xulq-atvor otasi hisoblanadi, ammo uning faoliyati Thorndaykning ta‘sir qonuniga asoslanadi. Skinner ta‘sir qonuniga yangi atama kiritdi: mustahkamlash. Quvvatlangan xatti-harakatlar takrorlanishga intiladi; kuchaytirilmagan xatti-harakatlar yo‘q bo‘lib ketishga (zaiflashishga) moyil. Skinner hayvonlarni eksperiment qilish orqali operant konditsionerligini o‘rgangan va uni Thorndaykning jumboq qutisiga o‘xshash "Skinner qutisi" ga joylashtirgan. Skinner "operant xulq-atvori" atamasini ishlab chiqdi, bu kerakli javobdan keyin berilgan ko‘rsatma yordamida xatti-harakatni o‘zgartirishni o‘z ichiga oladi. Skinner xulq-atvorni kuzatishi mumkin bo‘lgan uchta javob yoki operantni aniqladi:

Neytral operatorlar. Ular xatti-harakatning takrorlanish ehtimolini oshirmaydigan yoki kamaytirmaydigan atrof-muhitning javoblari. Ushbu javoblar

xatti-harakatlarning takrorlanish ehtimolini oshiradi. Kuchaytirish ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Ular xatti-harakatning takrorlanish ehtimolini pasaytiradigan javoblar; jazolar ushbu xatti-harakatni susaytiradi.

Biz hammamiz mustahkamlash va jazolashga ta'sir qilgan xatti-harakatlarning misollarini boshdan kechirdik. Masalan, biz bolaligimizda, agar dars paytida gaplashsak, o'qituvchi bizga indamasligimizni aytdi. O'qituvchining bu javobi, hech bo'lmaganda, sherik bilan sinf davomida suhbatlashish xatti-harakatlarini susaytirishi kerak bo'lgan jazoni tashkil etadi. Masalan, o'spirinlik davrida ma'lum bir uslub yoki brend kiyimini kiyish, o'sha yoshdagi tengdoshlari tomonidan xushomadgo'ylik, ijtimoiy qabul yoki oddiygina imo-ishora orqali ijobiy kuchaytirilishi mumkin. Bu ma'lum bir tovar kiyimini kiyish xatti-harakatlarining takrorlanishini kuchaytiradi va ehtimolini oshiradi.

Ijobiy mustahkamlash. Skinner o'zining Skinner qutisiga och sichqonchani qo'yib, qanday qilib ijobiy mustahkamlash ishlaganligini namoyish etdi. Qutida bir tomonida qo'l bor edi va kalamush quti bo'ylab harakatlanayotganda tasodifan qo'lni bosdi. Shu zahoti, oziq-ovqat pelleti qo'lni yonidagi kichik idishga tushdi. Sichqonlar qutida bir necha bor bo'lgandan keyin tezda qo'lga o'tishni o'rgandilar. Agar ular qo'lni bosgan bo'lsa, ovqatni qabul qilish natijasi ularning xatti-harakatlarini qayta-qayta takrorlashlarini ta'minladi.

Ijobiy mustahkamlash xulq-atvorni kuchaytiradi, natijada shaxs o'zini foydali deb hisoblaydi. Masalan, har safar uy vazifangizni bajarganingizda o'qituvchingiz sizga pul bersa, kelajakda siz ushbu xatti-harakatni kuchaytirib, uy vazifasini bajarish xatti-harakatini takrorlashingiz mumkin.

Salbiy mustahkamlash. Noxush mustahkamlashni yo'q qilish, shuningdek, ma'lum bir xatti-harakatni kuchaytirishi mumkin. Bu salbiy kuchaytirish deb nomlanadi, chunki bu odam yoki hayvon uchun "foydali" bo'lgan salbiy stimulni olib tashlashdir. Salbiy mustahkamlash yoqimsiz tajribani to'xtatish yoki yo'q qilish orqali xatti-harakatlarni kuchaytiradi. Masalan, boshingiz og'riganda, uni yengillashtirish uchun aspirin ichasiz. Og'riqning yo'q bo'lib ketishi, aspirin ichish xatti-harakatining salbiy kuchaytiruvchisi bo'lib, kelajakda bosh og'rig'ida qaytalanishi ehtimoli yuqori.

Skinner, qanday qilib salbiy mustahkamlash ishlaganini, yana Skinner qutisiga kalamush qo'yib, uni yoqimsiz elektr tokining ta'siriga duchor qilib, unga ma'lum darajada noqulaylik tug'dirdi. Bu safar qutidagi dasta elektr tokining to'xtashiga olib keldi. Sichqonlar dastlab qo'lni tasodifan bosishdi, ammo tez orada elektr tokini to'xtatish uchun uni bosishni o'rgandilar. Oqimdan qochib qutulishning oqibati, ular har safar qutiga joylashtirilganida yoki elektrni his qilganlarida harakatni takrorlashlarini ta'minladilar. Darhaqiqat, Skinner hatto kalamushlarga elektr tokining paydo bo'lishidan oldin chiroqni yoqib, elektr tokidan qochishga o'rgatgan. Sichqoncha chiroq yoqilganda qo'lni bosishni erta o'rgangan, chunki bu elektr tokining yoqilishiga yo'l qo'ymasligini bilgan. Ushbu ikkita o'rganilgan javoblar "qochishni o'rganish" va "qochishni o'rganish" deb nomlanadi.

Jazo. Jazo kuchaytirishning teskari tomoni deb ta'riflanadi, chunki u javobni ehtimolini oshirishga emas, balki uni susaytirishga yoki yo'q qilishga mo'ljallangan. Bu keyingi xatti-harakatni kamaytiradigan aversiv hodisa. Kuchaytirishda bo'lgani kabi, jazo ham yoqimsiz stimulni to'g'ridan-to'g'ri qo'llash orqali, masalan, javobdan keyin elektr toki urishi va potentsial foydali stimulni olib tashlash orqali ham ishlaydi. Masalan, istalmagan xatti-harakatni jazolash uchun birovning maoshidan pulni ushlab qolish. Shuni ta'kidlash kerakki, jazo va salbiy kuchaytirishni farqlash har doim ham oson emas.

Jazolarni qo'llash borasida bir nechta muammolar mavjud, masalan: Jazolangan xatti-harakatlar unutilmaydi, bostiriladi. Ushbu xatti-harakatlar jazo yo'q bo'lganda qaytadi. Jazo kuchaygan tajovuzkorlikni keltirib chiqarishi mumkin. Bu tajovuzkorlik muammolarni engish usuli ekanligini ko'rsatishi mumkin. Jazolar nomaqbul xatti-harakatlarga tarqaladigan qo'rquvni yaratadi, masalan, maktabga borishdan qo'rqish. Ko'p marta jazo kerakli maqsad sari harakatlarni shakllantirmaydi. Kuchaytirish sizga nima qilish kerakligini aytadi, jazo faqat nima qilmaslik kerakligini aytadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Рахматуллаева, П. М., & Махкамова, М. А. (2022). ЁШЛАР ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШДА МОТИВАЦИЯНИНГ ЎРНИ ЁХУД УЛКАН МАҚСАДЛАР САРИ ДАСТЛАБКИ ҚАДАМ. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, (Special Issue 1), 160-163.
2. Rahmatullayeva, M., Rashidova, G., & Karakulova, U. (2023). XXI ASRDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK MAHORAT. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).
3. Rahmatullayeva, M. (2021). XALQ PEDAGOGIKASIDA TA'LIM VA TARBIYA MASALARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).
4. Abdulla, S., & Abduvakilovna, K. U. (2022). AXBOROT SAVODXONLIGI VA AXBOROT IZLASH XULQ-ATVORIDAGI PSIXOLOGIK OMILLAR. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 586-589.
5. Rahmatullayeva, M., Umida, K., & Gulnoza, R. (2023). BOSHQARUV PSIXOLOGIYASI VA BU BORADAGI ILMIY YONDASHUVLAR. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).
6. Karakulova, U., Rashidova, G., & Raxmatullayeva, M. (2023). DEVIANT XULQ-ATVOR RIVOJLANISHIDA OILAVIY MUNOSABATLARNING TA'SIRI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).
7. Rahmatullayeva, M., Karakulova, U., & Haydarqulov, H. (2023). O'QITUVCHI VA TALABALAR O'RTASIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).

8. Rahmatullayeva, M., & Ahmedova, L. (2023). GO'DAKLIK DAVRI TO'G'RISIDA PEDAGOGIK ILMIY DUNYOQARASHNING SHAKLLANISHI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).
9. Rahmatullayeva, M. (2021). O 'QUVCHI SHAXSINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO 'NALISHLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).
10. Rahmatullayeva, M., & Karimova, N. (2023). MAKTABGACHA TA'LIM MUASSALARI BOSHQARUVINING DOLZARB MUAMMOLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).
11. Rahmatullayeva, M., Karakulova, U., & Anvarova, S. (2023). OLIY O'QUV YURTLARIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI KASBIY MOSLASHTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).
12. Rahmatullayeva, M., & Toshbekov, H. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AGRESSIV XULQ-ATVOR VA UNI KORREKSIYALASH YO 'LLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).
13. Rahmatullayeva, M., & Toshbekov, H. (2023). PSIXOLOGNI PSIXOMETRIK JIHATIDAN TAYYORLASH TALABLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).
14. Rashidova, G., Rahmatullayeva, M., Saidov, S., & Egamqulova, S. (2023). CHARACTER, ABILITY, AND ACTION: THE UNITY OF HUMAN ACTIVITY. *Наука и инновация*, 1(10), 152-155.
15. Rahmatullayeva, M., Khasanov, F., & Abduganieva, A. (2023). ATTENTION AND MEMORY AS A MENTAL PROCESS. *Наука и инновация*, 1(10), 60-62.
16. Alibekov, D. (2020). Socio-philosophical basis of educational system development. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 10 (90), 24-26. SoI: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-10-90-6> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.10.90.6>
17. Alibekov, D. (2021). SOTSIALNO-FILOSOFSKIE OSNOVY RAZVITIYa SISTEMY OBRAZOVANIYa. *Jurnal muzyki i iskusstva*, 2(2).
18. Farsakhanova, Dilafruz, and Davron Alibekov. "Technology to improve the quality of education based on educational values." *Архив Научных Публикаций JSPI* (2020).
19. Alibekov, Davron. "Sharq mutafakirlarining ta'lim-tarbiya borasidagi qarashlari." *Журнал музыки и искусства* 2.1 (2021).
20. Alibekov, D. (2020). Socio-philosophical basis of educational system development. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 10 (90), 24-26. SoI: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-10-90-6> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.10.90.6>
21. Alibekov D. СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ //Журнал музыки и искусства. – 2021. – Т. 2. – №. 2.

- 22.Farsakhanova, Dilafruz, and Davron Alibekov. "Technology to improve the quality of education based on educational values." *Архив Научных Публикаций JSPI* (2020).
- 23.Alibekov, Davron. "Sharq mutafakirlarining ta'lim-tarbiya borasidagi qarashlari." *Журнал музыки и искусства* 2.1 (2021).
- 24.Alibekov, D., & Abduraqibova, D. (2023). TA'LIM TIZIMINING STRATEGIK RIVOJLANISHIDA INNOVATSIYALARNING AHAMIYATI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).
извлечено от <https://ppmedu.jdpu.uz/index.php/ppmedu/article/view/7730>
- 25.Shamsidinovna, A. M. (2023, April). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARGA BERILADIGAN TA'LIM MAZMUNI. In E Conference Zone (pp. 22-25).
- 26.Adilova, M. (2023). THE PSYCHOLOGICAL EFFECT OF TRAPS IN THE SOCIAL NETWORK ON YOUTH MIND AND SPIRITUALITY. *Open Access Repository*, 4(2), 500-505.
- 27.Komilova, A., & Adilova, M. (2023). SHAXS EMOTSIONAL INTELLEKTINING PSIXOLOGIK VA PSIXOFIZIOLOGIK JIXATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(2).
- 28.Komilova, A., & Adilova, M. (2023). AGRESSIYA–OSMIRLARDA YUZAGA KELADIGAN TAJOVUZKORLIK RIVOJLANISHIGA TASIR ETUVCHI FENOMEN SIFATIDA. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 3(1).
- 29.Muratovich, M. E., Kurbon, O., & Shamsiyevna, A. M. (2022). Some features of the formation of mathematical representations in preschoolers in the process of familiarizing them with the size and shape of objects.
- 30.Umdjon, Y., & Madina, A. (2023, April). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLADA O'ZINI-O'ZI ANGLASHDA OILANING ROLI. In E Conference Zone (pp. 11-16).
- 31.Umdjon, Y., & Madina, A. (2023, April). PROFESSIONAL MOTIVATION AND ITS STRUCTURE IN THE MANAGEMENT PROCESS. In E Conference Zone (pp. 11-16).
- 32.Madina, A., & Lobar, R. (2023). HUQUQIY ONG TUSHUNCHASINI O'RGANISHNING NAZARIY JIHATLARI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 375-379.
- 33.Madina, A., & Donoxon, M. (2023). OILADA YOSHLARNI TOLERANT MADANIYATLI QILIB TARBIYALASH VA IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLAR. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 353-358.
- 34.Madina, A. (2023). BOLALARDA AHLOQIY FAZILATLARNI PSIXOLOGIK SHAKLLANTIRISH USULLARI. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 340-345.

35. Shamsidinovna, A. M. (2023, May). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA 12. AHLOQIY JIHATLARNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK JARAYONLARI. In *E Conference Zone* (pp. 6-12).
36. Shamsidinovna, A. M. (2023, April). MAKTAB O'QUVCHILARINING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINI O'RGANISHNING AHAMIYATI. In *E Conference Zone* (pp. 1-5).